

ژوئرنل باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 15, No. 46, 2025

An Investigation of Fire-Altar Typology in Central Asia from the 5th to the 8th Century A.D.

Seyyed Mehdi Mousavinia¹ , Abbas Behnaminezhad²

<https://doi.org/10.22084/nb.2024.29594.2689>

Received: 2024/07/12; Revised: 2024/09/27; Accepted: 2024/10/13

Type of Article: **Research**

Pp: 123-144

Abstract

Fire worship stands as one of the most ancient beliefs in the early civilizations of the world. This practice likely originated in prehistoric societies and subsequently became integral to Zoroastrianism, evolving into a fundamental aspect of the faith. Archaeological evidence and linguistic analyses suggest that the roots of Zoroastrianism can be traced back to the second millennium B.C. in Central Asia. While precise details regarding the design of early Zoroastrian fire altars remain elusive, the emergence of fire temples and altars took on a more defined structure during the historical period, which coincided with the expansion of Zoroastrian beliefs. This research delves into the typology of fire-altars in Central Asia, with a particular emphasis on the formal developments of Zoroastrian fire-altars spanning the 5th to the 8th century A.D. The investigation raises two pertinent questions: What types of fire-altars were utilized in Central Asia during the period under consideration? Moreover, what formal changes did these fire-altars undergo from the 5th century A.D. to the onset of the Islamic era? To explore these questions, a descriptive-analytical approach has been adopted. The study further integrates archaeological evidence and comparative methodologies to effectively address the research inquiries. The findings of this study indicate that the fire-altars in Central Asia exhibited four distinct yet concurrent formal designs during the period from the 5th to the 8th centuries A.D.: 1) Parasol-shaped fire-altars, 2) Columned fire-altars, 3) Hourglass-shaped fire-altars, and 4) Schematized fire-altars. These structures typically featured a base, column, capital, and brazier, and were constructed in two varieties: portable and fixed. Furthermore, the embellishment of the fire-altars with a range of geometric, floral, and symbolic motifs not only highlights their aesthetic qualities but also suggests the presence of a spiritual environment, imparting a sense of vibrancy and life to the worshippers.

Keywords: Fire-altar, Central Asia, Zoroastrianism, The Historical Period, Early Islamic Centuries.

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran (Corresponding Author).

Email: m.mousavinia@neyshabur.ac.ir

2. MA in Historical Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran.

Citations: Mousavinia, M. & Behnaminezhad, A., (2025). "An Investigation of Fire-Altar Typology in Central Asia from the 5th to the 8th Century A.D.". *Archaeological Research of Iran*, 15(46): 123-144. <https://doi.org/10.22084/nb.2024.29594.2689>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

Zoroastrianism ranks among one of the most ancient and enduring religions of the ancient world. While scholars specializing in Iranian studies have not reached a consensus on the origins of this Iranian faith, various dates have been suggested for its inception, ranging from the seventh millennium B.C. to the Achaemenid Period. Notably, evidence of Zoroastrian practices has been identified in Central Asia dating back to at least the first millennium B.C. Indicators such as Zoroastrian burial customs and the veneration of fire suggest the presence of this religion during that era in Central Asia. Initially, the sanctity of early Zoroastrian fire temples was determined by the presence of burning fire and vessels containing ashes; however, over time, fire-altars evolved into more structured forms, manifesting in diverse configurations throughout the historical period. The fire-altars in question were either unearthed through archaeological digs or illustrated on various artifacts such as containers, murals, *sotōdāns*, and funerary beds. The examined fire-altars exhibit a range of formal characteristics. In certain examples, the fire-altar features a conical base topped with a convex plate designed to hold the fire. Conversely, other fire-altars are characterized by columns and stepped plates at their lower levels. Additionally, another category of fire-altars comprises two conical structures stacked atop one another. Notably, some instances present unique designs, with their surfaces adorned with decorative motifs representing floral, faunal, and mythological themes. This research endeavors to analyze the morphology, typology, and development of Central Asian fire-altars from the late historical period through the early Islamic centuries, utilizing archaeological evidence as a foundation.

Typology of Central Asian Fire-Altars

An analysis of fire-altars in Central Asia, spanning the 5th to the 8th century A.D., has led to the identification of four distinct types. These fire-altars can be assessed through various criteria, including their form, discovery location, materials used, components, decorative elements, and whether they are designed to be fixed or portable. Based on their shapes, the fire-altars are categorized into four groups: 1) parasol-shaped, 2) columned, 3) hourglass-shaped, and 4) schematized. Some of these altars were uncovered during archaeological digs, while others are represented in artistic forms such as containers, murals, *sotōdāns*, and funerary beds. Although definitive conclusions regarding the medium of the depicted fire-

altars cannot be drawn, it is evident that the fire-altar found at Ak-depe is constructed from clay, as confirmed by archaeological findings.

Conclusion

The veneration of fire represents one of the most ancient religious practices known in the ancient world. This tradition, originating in prehistoric times, later became a fundamental aspect of Zoroastrianism. While precise details regarding the inception of Zoroastrianism and the establishment of its initial fire temples and altars remain elusive, the advent of the historical era and the subsequent proliferation of Zoroastrianism led to the formalization and structuring of fire temples and altars. An analysis of fire altars from the 5th to the 8th century A.D. in Central Asia reveals that they can be categorized into four primary types: parasol-shaped, columned, hourglass-shaped, and schematized. This classification is based on the essential elements that constitute the fire altars, which include the base, column, capital, orb, horizontal plate, and brazier, all of which are critical components of Central Asian fire altars. Historically, these altars were utilized concurrently. This study illustrates the formal diversity of fire-altars in Central Asia during the period under examination. In terms of materials, the fire-altar at Ak-depe, which is made of clay, is the only example that can be definitively analyzed. Nevertheless, it is reasonable to hypothesize that some of the fire-altars in Central Asia, particularly the portable types, may have been constructed from either clay or metal. It is noteworthy that certain fire-altars in the region are stationary, like the one at Ak-depe, while others are mobile, as evidenced by the representation of a fire-altar on a silver vessel from Khwarezm, mural no. 7 in room no. 1 of Panjikent, and the funerary bed of Anyang. The ability to carry fire in portable fire-altars indicates the existence of mobile fire temples, which is a crucial element of Zoroastrianism in Central Asia. The fire-altar serves as a functional component within Zoroastrian fire temples; however, the intricate decorations adorning its surface highlight its aesthetic significance. These embellishments, which encompass a variety of geometric, floral, and symbolic designs, are meticulously carved into the base, column, capital, and brazier of the fire-altars, contributing to a spiritually enriching and vibrant atmosphere for both the sanctuary and its worshippers. A comprehensive analysis of the fire-altars in Central Asia reveals a diverse array of forms that were utilized concurrently over a span of at least four centuries. Despite variations in materials, structural

characteristics, portability, and decorative elements, these fire-altars collectively underscore the enduring influence of Zoroastrianism and its religious manifestations in the region. When considered within a broader geographical framework that includes Iran and Central Asia, the extent and nature of cultural exchanges between these areas during the historical period become evident.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contribution

All authors contributed equally to the writing of the paper.

Conflict of Interest

The Authors which observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500

نشانی پایگاه نشریه: <https://nbsh.basui.ac.ir>

شماره ۴۶، دوره پانزدهم، ۱۴۰۴

بررسی و گونه‌شناسی آتشدان‌های آسیای میانه از سده پنجم تا هشتم میلادی

سید مهدی موسوی نیا^۱، عباس بهنامی نژاد^۲

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2024.29594.2689>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۲
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۲۳-۱۴۴

چکیده

یکی از کهن‌ترین باورهای دنیای باستان، احترام و نیایش آتش است. این باور که ریشه آن به پیش از آئین زردشتی بازمی‌گردد، بعدتر وارد این آئین گردید و به یکی از عناصر لاینفک و مظاهر مهم این مذهب تبدیل شد. براساس مطالعات باستان‌شناسی و زبان‌شناسی، احتمالاً آئین زردشتی در هزاره دوم پیش از میلاد در آسیای میانه شکل گرفته است. در این برهه زمانی برخی بناها به عنوان آتشکده پیشنهاد شده است که درون آن‌ها، ظروف حاوی خاکستر احتمالاً آئینی یافت شده است. از دوره تاریخی بدین سو، به‌ویژه در هزاره اول پس از میلاد، با رواج آئین زردشتی، آتشکده‌ها و آتشدان‌ها شکلی ساختارمند یافتند. در این پژوهش تلاش می‌شود ضمن گونه‌شناسی آتشدان‌های آسیای میانه، تحولات شکلی ایجاد شده در آتشدان‌های زردشتی از سده پنجم تا سده هشتم میلادی مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد. در این راستا، دو پرسش قابل طرح است؛ چه نوع آتشدان‌هایی در برهه زمانی پژوهش در آسیای میانه مورد استفاده قرار گرفته است؟ به علاوه، تحول شکلی این آتشدان‌ها از سده پنجم میلادی تا سده‌های نخست اسلامی چگونه بوده است؟ به منظور پاسخ به پرسش‌های طرح شده، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده گردیده است. به علاوه استفاده از داده‌های باستان‌شناسی به همراه بررسی مقایسه‌ای، رویکرد پژوهش حاضر در پاسخ به پرسش‌های پیش‌رو است. این پژوهش نشان می‌دهد آتشدان‌های آسیای میانه در حفاصل سده پنجم تا سده هشتم میلادی، دارای چهار الگوی شکلی متفاوت و البته هم‌زمان بوده است: (۱) آتشدان‌های سایه‌بانی، (۲) آتشدان‌های ستونی، (۳) آتشدان‌های ساعت شنی و (۴) آتشدان‌های شماتیک. این آتشدان‌ها اغلب دارای اجزاء پایه، ستون، سرستون و مجمر بوده و در دو نوع قابل حمل و ثابت ساخته می‌شدند؛ درنهایت، تزئین آتشدان‌ها با انواع نقوش هندسی، گیاهی و نمادین، ضمن تأیید وجه زیبایی‌شناختی آن، بر وجود فضایی روحانی، همراه با انتقال احساس نشاط و سرزندگی به نیایشگر اشاره می‌کند.

کلیدواژگان: آتشدان، آسیای میانه، آئین زردشتی، دوره تاریخی، سده‌های نخست اسلامی.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m.mousavinia@neyshabur.ac.ir

II. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران.

ارجاع به مقاله: موسوی نیا، مهدی؛ و بهنامی نژاد، عباس. (۱۴۰۴). «بررسی و گونه‌شناسی آتشدان‌های آسیای میانه از سده پنجم تا هشتم میلادی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۵ (۴۶): ۱۲۳-۱۴۴.
<https://doi.org/10.22084/nb.2024.29594.2689>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

آئین زردشتی یکی از کهن‌ترین و دیرپاترین آئین‌های جهان باستان است. با این‌که درمورد شروع این آئین ایرانی در بین ایران‌شناسان اتفاق نظر وجود ندارد و تنوعی از تاریخ‌ها، از هزاره هفتم پیش از میلاد (Settegast, 2005: 27-38) تا دوره هخامنشی (Hertel, 1924: 47; Herzfeld, 1938: 132-136) برای آغاز آن پیشنهاد شده است، دست‌کم از هزاره اول پیش از میلاد بدین سو، شواهد مستقیمی از آئین زردشتی در آسیای میانه گزارش شده است. وجود شیوه‌های تدفین زردشتی (Bendezu, 2015: 283-4; Sarmiento & Lhuillier, 2015) و نیایش آتش (Askarov, 1982; Sarianidi, 1989; Wagner, 2014) از مصادیق حضور این آئین در این برهه زمانی در آسیای میانه است. با این‌که در اولین گونه‌های آتشکده‌های زردشتی، تشخیص مذهبی بودن فضا، مبتنی بر داغ‌های آتش و ظروف حاوی خاکستر است (Wagner, 2014)، در دوره تاریخی، آتشدان‌ها شکل منظمی به خود می‌گیرند و در اشکال مختلف نمود می‌یابند. این آتشدان‌ها یا از دل کاوش‌های باستان‌شناسی بیرون آمدند (Kaim, 2004: 323-337; Gaibov & Koshelenko, 2014: 124-127) و یا روی ظروف (Škoda, 1985)، نقاشی‌های دیواری (Shishkin, 1963; Belenitski & Marshak, 1971)، استودان‌ها (Grenet, 1996) و تخت‌های خاکسپاری (Cheng, 2010: 81-119; Müller, 2008: 117-148) منعکس شده‌اند. آتشدان‌های مورد مطالعه از یک الگوی شکلی یکسان برخوردار نیستند. در برخی موارد آتشدان دارای پایه مخروطی و صفحه محدبی است که آتش روی آن قرار می‌گیرد (Káštov, 1954: 180). در موارد دیگر، آتشدان‌ها به صورت ستونی و دارای صفحات مطبق در سطوح زیرین است (Grenet, 2002: 92; Goryacheva, 2017: 113; Shenkar, 2017: 199). یکی دیگر از گونه‌های آتشدان‌های مورد مطالعه مشتمل بر دو مخروط قرینه است که از رأس روی هم قرار گرفتند (Marshak, 2001: 233-234). آخرین مورد، نمونه‌های جالب توجه و منحصربه‌فردی هستند که به صورت شماتیک ساخته شده و سطح آن‌ها با نقوش گیاهی، حیوانی و اساطیری تزئین شدند (Marshak, 2001: 245-246; Grenet, 2002: 91; Riboud, 2007: 2). در این پژوهش تلاش می‌شود با استناد به داده‌های باستان‌شناسی، بررسی شکلی، گونه‌شناسی و تحول ساختار آتشدان‌های آسیای میانه از اواخر دوره تاریخی تا سده‌های نخست اسلامی مورد مطالعه قرار گیرد.

پرسش‌های پژوهش: در پژوهش حاضر دو پرسش طرح شده است؛ (۱) چه نوع آتشدان‌هایی در سده پنجم تا هشتم میلادی در آسیای میانه مورد استفاده قرار گرفته است؟ (۲) تحول شکلی این آتشدان‌ها از دوره تاریخی تا سده‌های نخست اسلامی چگونه بوده است؟

روش پژوهش: ماهیت پژوهش پیش‌رو با اتکا به داده‌های باستان‌شناسی آسیای میانه و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی و ارزیابی پرسش‌های پژوهش، پرداخته است. جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و با مطالعه داده‌های باستان-شناسی آسیای میانه در دوره تاریخی و اسلامی انجام شده است.

پیشینه پژوهش

از آغاز قرن بیستم بدین‌سو، تحقیقات پراکنده‌ای راجع به آتشدان‌های آسیای میانه انجام گرفته است. «یاکوف ایوانوویچ سمیرنوف» در کتاب ظروف نقره‌ای و طلایی شرق باستان دو ظرف نقره‌ای آسیای میانه با نقش آتشدان را معرفی می‌کند (Smirnov, 1909: 42 & 45). بعدتر «اسلیدوینیه گُستروف» در کتاب نقاشی‌های پنج‌یکنت باستان به معرفی و توصیف آتشدان‌های نقش‌شده در نقاشی‌های این محوطه پرداخته است (Káštov, 1954: 104-131). کمی بعد «واسیلی آفاناسیویچ شیشکین» در کتاب ورخشه، آتشدان‌های نقاشی‌شده در دیوارهای این محوطه را معرفی کرده است (Shishkin, 1963: 161-162). «الکساندر بلنتسکی» و «بوریس مارشاک» در مقاله «هنر پنج‌یکنت در پرتو آخرین کاوش‌های باستان‌شناسی»، نقاشی‌های دیواری حاوی نقش آتشدان را شرح دادند (Belenitski & Marshak, 1971: 3-39). بعدتر «مارگاریتا ایوانوونا فیلانوویچ» در مقاله «بخوردان‌های برجی شکل مرو» با رد نظر گُستروف و شیشکین در رابطه با کاربری آتشدان‌های نقش‌شده در پنج‌یکنت و ورخشه، آن‌ها را بخوردان می‌داند (Filanovich, 1978: 31-43).

کمی بعد «ولنتین ژرمانوویچ اشکودا» در مقاله «درباره گروهی از آتشدان‌های آسیای میانه در سده‌های پنجم تا هشتم میلادی»، به بررسی تعدادی از آتشدان‌های یافت‌شده از آسیای میانه پرداخته است (Škoda, 1985: 82-89). بعدتر «بوریس مارشاک» در مقاله «کاوش‌های پنج‌یکنت»، دو نقاشی دیواری را معرفی می‌کند که نقش آتشدان در آن دیده می‌شود (Marshak, 1990: 286-313). کمی بعد «الکساندر نیمارک» در مقاله «درباره آغاز ضرب سکه‌های مسی در بخارا» نقش آتشدان در پشت چند سکه یافت‌شده از بخارا را توصیف می‌کند (Naymark, 1995: 29-50). یک‌سال بعد «فرانتس گرنه» در مقاله «بحران و خروج از بحران در باختر-سغد در سده‌های چهارم و پنجم میلادی» نقش آتشدان روی تخت‌های خاکسپاری را شرح می‌دهد (Grenet, 1996: 386). بعدتر «بوریس مارشاک» در مقاله «مضامین سغدی در هنر چینی از نیمه دوم سده ششم میلادی» برخی از آتشدان‌های روی تخت‌های خاکسپاری را معرفی کرده است (Marshak, 2001: 227-264). کمی بعد «فرانتس گرنه» در مقاله «مضامین زردشتی روی استودان‌های سغدی در اوایل قرون وسطی»، نقش آتشدان را روی یک استودان نشان می‌دهد (Grenet, 2002: 91-97). بعدتر «باربارا کایم» در مقاله «آتشکده‌های باستانی در پرتو کشف مل‌هیرم» این آتشکده و آتشدان آن را بررسی و معرفی کرده است (Kaim, 2004: 323-337). کمی بعد «جودی لرنر» در مقاله «جنبه‌های جذب فرهنگی: سنت‌های آئینی و ادوات آسیای میانه در چین» تعدادی تابوت و تخت خاکسپاری با نقش آتشدان را معرفی می‌کند (Lerner, 2005: 1-69).

اندکی بعد «فرانتس گرنه» و «مسعود آذرنوش» در مقاله «مغان سغدی کجا هستند؟» ضمن شرح مغان زردشتی، برخی آتشدان‌های آسیای میانه را معرفی می‌کنند (Grenet & Azarnouche, 2007: 159-179). در همان سال، فرانتس گرنه در مقاله «تنوع مذهبی در میان بازرگانان سغدی در سده ششم میلادی در چین:

زردشتی‌گری، بودائیسیم، مانویت و هندوئیسم» به معرفی تخت‌های خاکسپاری و نقش‌های مذهبی روی آن‌ها، ازجمله چند آتشدان پرداخته است (Grenet, 2007: 463-478). هم‌زمان «پنه‌لوپه ریبود» در مقاله «موبدان پرنده در مقابر سده ششم میلادی آسیای میانه چین و اهمیت آئینی آن‌ها» به توصیف برخی از نقوش آتشدان‌ها روی تخت‌های خاکسپاری می‌پردازد (Riboud, 2007: 1-23). اندکی بعد «شینگ مولر» در مقاله «سغدیان در چین در حدود سال ۶۰۰ میلادی، شواهد باستان‌شناسی زندگی بین جذب و حفظ هویت»، نقوش آتشدان را روی تخت‌های خاکسپاری شرح می‌دهد (Müller, 2008: 117-148). بعدتر «بانی چنگ» در مقاله «فضای بین مکان‌یابی فرهنگ در تبادل هنری» تعدادی از تابوت‌های خاکسپاری سغدیان چین و نقش آتشدان روی آن‌ها را معرفی کرده است (Cheng, 2010: 81-119). بعدتر «واصف گایبوف» و «گنادیج کوشلنکف» در مقاله «آتشکده‌ها در قلمرو جنوب ترکمنستان» به معرفی چند آتشکده و آتشدان آن‌ها پرداختند (Gaibov & Koshelenko, 2014: 124-132). کمی بعد «مایکل شنکار» در مقاله «مذهب و زیارتگاه سغدیان (سده‌های پنجم تا هشتم میلادی) در پرتو ساختارهای سیاسی-اجتماعی آن‌ها» به معرفی برخی نقاشی‌های دیواری و استودان‌ها می‌پردازد که در آن نقش آتشدان دیده می‌شود (Shenkar, 2017: 191-209). درنهایت «گنادی بوگومولف» و «امرال‌دین بردی‌مرادف» در کتاب «ادیان آسیای میانه و آذربایجان»، به معرفی برخی آتشدان‌ها و نقوش آن‌ها روی اشیاء تاریخی آسیای میانه پرداختند (Bogomolov & Berdimurodov, 2017: 167-280).

گونه‌شناسی آتشدان‌های آسیای میانه

با استناد به مطالعات باستان‌شناسی، آتشدان‌های سده پنجم تا هشتم میلادی آسیای میانه به چهار گروه تقسیم می‌شود: (۱) سایه‌بانی، (۲) ستونی، (۳) ساعت‌شنی و (۴) شماتیک. در ادامه و به تفکیک، مشخصات و نمونه‌های عینی این گونه‌ها، مورد بررسی و ارزیابی قرار خواهند گرفت.

۱) آتشدان‌های سایه‌بانی

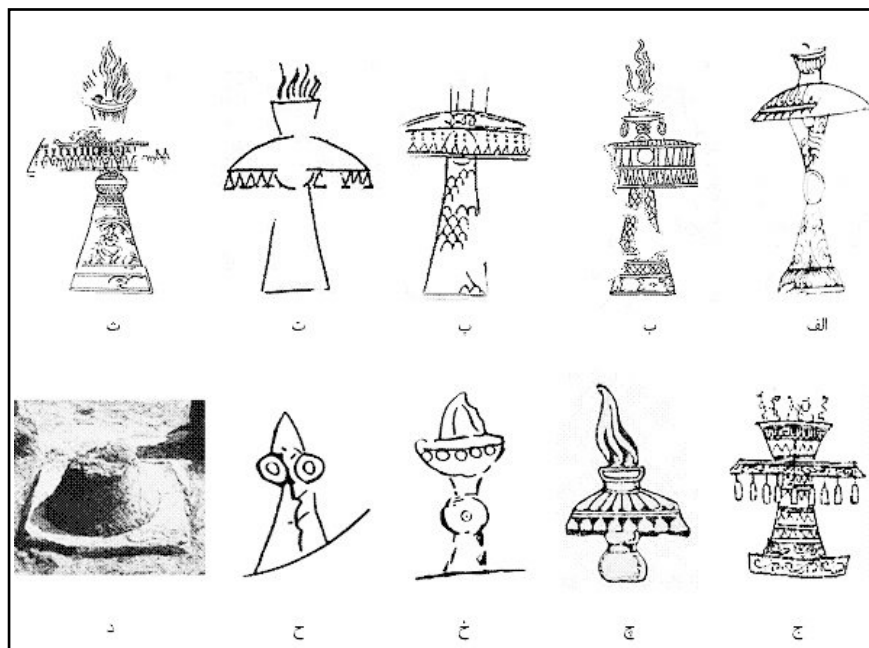
این گونه از آتشدان‌ها به دلیل شباهتی که به سایه‌بان دارند بدین نام خوانده می‌شوند. نمونه این نوع از آتشدان‌ها در: (۱) نقاشی‌های دیواری پنجیکنت، شامل: الف) نقاشی شماره هفت در اتاق شماره یک (تصویر ۱: الف)، (Belenitski, 1971: 8-9 & Marshak)، ب) نقاشی شماره یک در اتاق شماره ۱۰ (تصویر ۱: ب)، (Grenet & Azarnouche, 2007: 168)، پ) نقاشی شماره سه در اتاق شماره هفت، (تصویر ۱: پ)، (Kstrov, 1954: 180)، ت) نقاشی شماره ۲۸ در اتاق شماره ۲۷ (تصویر ۱: ت)، (Marshak, 1990: 305-306)، ۲) نقاشی دیواری ورخشه (تصویر ۱: ث)، (Shishkin, 1963: 161)، ۳) تابوت خاکسپاری لی‌دان (تصویر ۱: ج)، (Riboud, 2007: 15-17)، ۴) استودان سفالی شهر سبز کشکادریا (تصویر ۱: چ)، (Grenet, 1996: 386)، ۵) دو ظرف نقره‌ای از منطقه اورال خوارزم (تصاویر ۱: خ و ۱: ح)، (Škoda, 1996: 386).

Gaibov & Koshelenko, 2014: ۸۲) و (۶ پایه آتشدان آق تپه (تصویر ۱: د)، (Gaibov & Koshelenko, 2014: 126-127) گزارش شده است.

این آتشدان‌ها دارای چهار بخش اصلی: (۱) پایه، (۲) گوی، (۳) صفحه افقی و (۴) مجمر آتش هستند. به جز نمونه شهر سبز کشکادریا که پایه آن کوتاه و بیضی شکل است (Grenet, 1996: 386)، دیگر آتشدان‌ها دارای پایه مخروطی هستند و از پایین به بالا باریک می‌شوند. در آتشدان روی نقاشی دیواری شماره هفت پنچیکنت، پایه از دو مخروط وارونه تشکیل شده که از رأس به هم متصل شده است. آتشدان خشتی آق تپه، تنها آتشدان این گروه است که نمونه عینی آن از کاوش‌های باستان‌شناسی کشف شده است. متأسفانه تنها بخش پایه این آتشدان، به قطر قاعده ۷۵ سانتی‌متر و ارتفاع ۴۵ سانتی‌متر باقی‌مانده و نمی‌توان راجع به مشخصات کلی آن اظهارنظر نمود (Gaibov & Koshelenko, 2014: 127). در عموم آتشدان‌ها، به جز آتشدان اتاق شماره ۲۷، آتشدان‌های روی ظروف نقره‌ای خوارزم و آتشدان آق تپه، پایه آتشدان‌ها دارای تزئینات است. در آتشدان‌های این گروه به جز آتشدان نقاشی شده در اتاق یک، بخش VII پنچیکنت و آتشدان‌های روی ظروف نقره‌ای خوارزم، در محل اتصال پایه به صفحه افقی، یک گوی مدور دیده می‌شود. در دو نمونه اخیر، این گوی در میانه پایه و در محل اتصال دو مخروط قرار دارد که به صورت وارونه و از رأس به هم متصل شده‌اند و پایه آتشدان را تشکیل می‌دهند. آتشدان تابوت لی‌دان نیز بدون گوی می‌باشد. آتشدان تابوت لی‌دان دارای صفحه افقی صاف و فاقد انحنا است (Riboud, 2007: 15-17) و آتشدان روی ظرف نقره‌ای شماره دو خوارزم (تصویر ۱: ح)، فاقد صفحه افقی است. در دیگر آتشدان‌ها، این صفحات به صورت محدب هستند. به غیر از آتشدان اتاق یک، بخش VII پنچیکنت (Belenitski, 1971: 8-9) و آق تپه (Gaibov & Koshelenko, 2014: 126-127) صفحات افقی دیگر آتشدان‌ها، دارای زنگوله‌هایی است که با زنجیر به لبه صفحه وصل شدند (Shishkin, 1963: 161). مجمر آتشدان‌ها شبیه کاسه یا ظرفی است که از پایین به بالا بزرگ‌تر و پهن‌تر می‌شود. مجمر، درست روی صفحه افقی قرار دارد. به دلیل از بین رفتن بخش فوقانی آتشدان آق تپه، مجمر آن نامشخص است. در آتشدان ظرف نقره‌ای شماره یک خوارزم (تصویر ۱: خ)، آتش روی صفحه محدب قرار گرفته است. آتشدان روی ظرف نقره‌ای شماره دو خوارزم (تصویر ۱: ح) دارای پایه‌ای مخروطی است که از پایین به بالا باریک می‌شود. در بالای پایه، دو گوی نقش بسته است که شاید نشان‌دهنده مجمر آتش باشد؛ جایی که روی آن، آتش فروزان به شکل یک مخروط نشان داده شده است.

۲) آتشدان‌های ستونی

پایه این گونه از آتشدان‌ها شبیه به ستون است و به همین دلیل به این نام خوانده می‌شوند. نمونه این نوع از آتشدان‌ها در: (۱) استودان سفالی یواک در منطقه سمیره‌چی مربوط به سده ششم و هفتم میلادی (تصویر ۲: الف)، (Goryacheva, 2017: 199 & shenkar, 2017: 113)، (۲) استودان سفالی ملاکورگان سمرقند مربوط

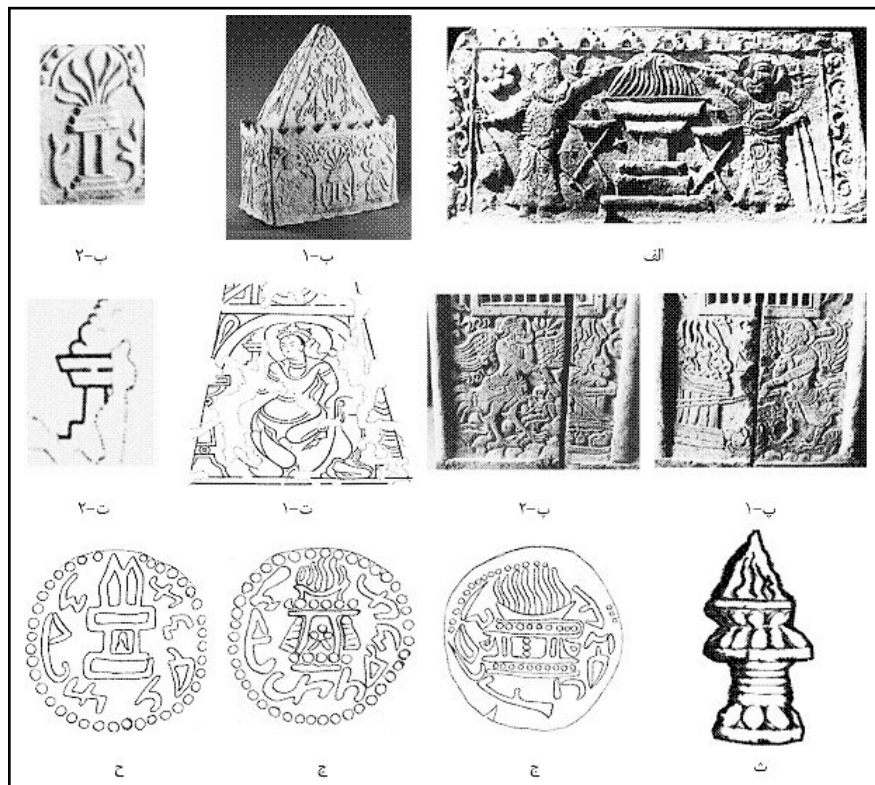
تصویر ۱: الف) طرح آتشدان در نقاشی شماره VII، اتاق یک پنچیکنت (Belenitski & Marshak, 1971: 30). ب) طرح آتشدان در نقاشی شماره I، اتاق ۱۰ پنچیکنت (Kštrov, 1954: Pl. VII). ج) طرح آتشدان در نقاشی شماره III، اتاق ۷ پنچیکنت (Ibid: Pl. XXVI). د) نقش آتشدان نقاشی دیواری، بخش XXV، اتاق ۲۸ پنچیکنت (Marshak, 1990: 303). ه) طرح آتشدان در نقاشی دیواری تالار شرقی کاخ بخارا، ورخشه (Škoda, 1985: 85). و) نقش یک آتشدان در حکاکی یکی از اضلاع تابوت سنگی کوچک لی‌دان (Riboud, 2007: 17). ز) طرح نقش آتشدان روی دیواره جلویی استودان سفالی در نزدیکی شهرسبز، ولایت کشکادریا (Grenet, 1996: 385). ح) طرح نقش آتشدان روی ظرف نقره‌ای (Škoda, 1985: 84). ط) نقش آتشدان روی ظرف نقره‌ای خوارزم (Škoda, 1985: 84). ث) پایه آتشدان آق‌تپه (Gaibov & Koshelenko, 2014: 128).

Fig. 1: a. Drawing of the fire altar in mural No. VII, room No. 1 of Panjikent (Belenitski & Marshak, 1971: 30); b. Drawing of the fire altar in mural No. I, room No. 10 of Panjikent (Kštrov, 1954: Pl. VII); c. Drawing of the fire altar in mural No. III, room No. 7 of Panjikent (Ibid: Pl. XXVI); d. Image of a fire altar in a mural, section XXV, room No. 28 of Panjikent (Marshak, 1990: 303); e. Drawing of a fire altar in the mural of the eastern hall of the Bukhār-khudāt Palace, Varakhsha (Škoda, 1985: 85); f. Figure of a fire altar in a side engraving of the small sarcophagus of Lidán, (Riboud, 2007: 17); g. Drawing of the image of a fire altar on the frontal part of a terracotta ossuary near Shahr-i Sabz, Kashka-darya Province (Grenet, 1996: 385); h. Drawing of a fire altar on a silver vessel (Škoda, 1985: 84); i. Drawing of a fire altar on a silver vessel from Khwarezm (Škoda, 1985: 84); j. The base of the Ak-Tepe fire altar (Gaibov & Koshelenko, 2014: 128).

به سده هفتم میلادی (تصویر ۲: ب)، (Grenet, 2002: 92)، (۳) تابوت لردشی در شیان مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۲: پ)، (Riboud, 2007: 2-5 & Müller, 2008: 126)، (۴) نقاشی دیواری تالار شرقی کاخ بخارا در ورخشه (تصویر ۲: ت)، (Shishkin, 1963: 161)، (۵) تخت خاکسپاری آن‌یانگ از دودمان چی مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۲: ث)، (Marshak, 2001: 228-229 & Müller, 2008: 133)، (۶) سه عدد سکه از بخارا (تصاویر ۲: ج تا ۲: ح)، (Naymark, 1995: 38) گزارش شده است. این دسته از آتشدان‌ها از چهار بخش اصلی: (۱) پایه، (۲) ستون، (۳) سرستون و (۴) مجمر آتش، تشکیل شده است. پایه و سرستون آتشدان روی تخت خاکسپاری آن‌یانگ به صورت محدب است، اما در دیگر آتشدان‌ها، پایه و سرستون‌ها از صفحات صاف و تخت تشکیل شده است. پایه و سرستون در آتشدان‌های پشت سکه‌های بخارا، دارای یک صفحه است، اما در دیگر آتشدان‌ها این بخش از چند صفحه که به صورت افقی روی هم قرار گرفتند، تشکیل شده است. صفحات پایه و سرستون آتشدان‌های روی تابوت لردشی، تقریباً هم‌اندازه هستند؛ اما، دیگر آتشدان‌ها دارای صفحات پلکانی با اندازه متفاوت هستند. ستون اصلی آتشدان‌های استودان ملاکورگان و سکه‌های بخارا، از ستون‌های عمودی که در موازات هم قرار گرفته‌اند، تشکیل شده است، اما دیگر آتشدان‌ها، دارای یک ستون هستند. استودان ملاکورگان و سکه‌های شماره اول و دوم (تصاویر ۲: ج و ۲: چ) بخارا تزئین دارند، اما دیگر آتشدان‌ها فاقد تزئین هستند. آتشدان استودان ملاکورگان دارای دو روبان است که این روبان‌ها از دو طرف پایه و در امتداد ستون به سمت بالا می‌روند. در سکه‌های بخارا، این روبان‌ها از زیر صفحه بالایی و دو طرف ستون اصلی آتشدان به سمت پایین امتداد دارند. نقاطی مروارید مانند نیز روی آتشدان‌ها ترسیم شده است (Naymark, 1995: 38). آتش فروزان در بالای

► تصویر ۲: الف) نقش آتشدان استودان سفالی نوآک در منطقه سمیره چی (Goryacheva, 2017: 112). ب (۱ و ۲) نقش آتشدان روی استودانی از ملاکورگان سمرقند (Shenkar, 2017: 200). پ (۱ و ۲) نقش آتشدان روی تابوت لرد شی در شیان (Riboud, 2007: 4). ت (۱ و ۲) نقش آتشدان روی پایه آتشدان نقاشی دیواری تالار شرقی کاخ بخارا، ورخشه (Shishkin, 1963: 162). ث) طرح نقش آتشدان روی تخت خاکسپاری آن‌یانگ (Müller, 2008: 133). ج، چ و ح) طرح نقش آتشدان در پشت سکه‌های بخارا (Naymark, 1995: 42).

Fig. 2: a. Image of a fire altar on the terracotta ossuary of Novak in the Samirachi region (Goryacheva, 2017: 112); b. (1 & 2). Figure of a fire altar on an ossuary from Molla-kurgan in Samarkand (Shenkar, 2017: 200); c. (1 & 2). Image of a fire altar on the lord Shi's sarcophagus in Xi'an (Riboud, 2007: 4); d. (1 & 2). Image of a fire altar on the base of a fire altar depicted in the mural of the eastern hall of the Bukhār-khudāt Palace, Varakhsha (Shishkin, 1963: 162); e. Drawing of a fire altar on the Anyang funerary bed (Müller, 2008: 133); f., g. & h. Drawing of the fire altar imagery on the reverse of the coinage of Bukhara (Naymark, 1995: 42).

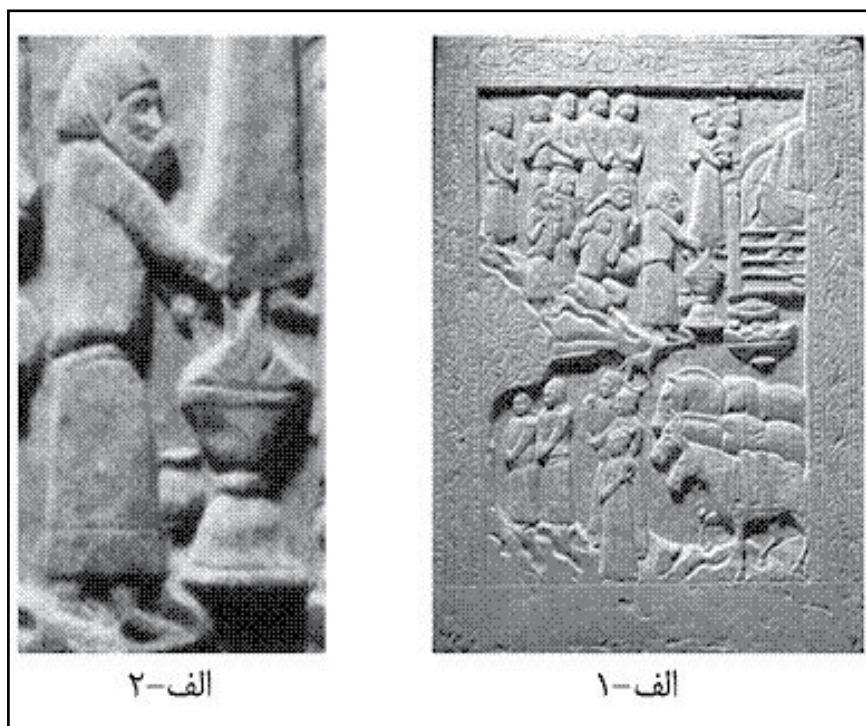
تمامی این آتشدان‌ها دیده می‌شود و در نمونه سوم (تصویر ۲: ح) سکه بخارا، آتش به صورت دو زبانه ترسیم شده است.

۳) آتشدان‌های ساعت‌شنی

این گونه از آتشدان‌ها به دلیل شباهتی که به ساعت‌شنی دارند، بدین نام خوانده می‌شوند. نمونه این نوع از آتشدان‌ها تنها در تخت خاکسپاری آن‌یانگ در موزه می‌هو در کشور ژاپن (Marshak, 2001: 233-234) گزارش شده است (تصویر ۳: الف). پایه این نوع از آتشدان‌ها از دو مخروط تقریباً هم‌اندازه که به صورت وارونه از رأس روی هم قرار گرفتند، تشکیل شده است. این آتشدان، دارای نواری گرد به دور پایه و در محل اتصال دو مخروط است. آتش فروزان روی پایه و بالای آن نقش بسته است.

۴) آتشدان‌های شماتیک

این نوع آتشدان‌ها روی مقابر و استودان‌ها دیده می‌شوند و با توجه به فرم نمادین و غیرمتمعارفی که دارند، بدین نام خوانده می‌شوند. نمونه این نوع از آتشدان‌ها در (۱) مقبره آن‌جیا در شیان مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۴: الف)، (Marshak, 2001: 245-246; Müller, 2008: 133; Riboud, 2007: 2) مقبره یو هونگ در شهر تایوان، استان شانشی مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۴: ب)، (Marshak, 2001: 252 & Riboud, 2007: 5) پایه تخت خاکسپاری سنگی اول در مجموعه

تصویر ۳: (الف: ۱ و الف: ۲) نقش آتشدان روی نقش برجسته‌ای از موزه می‌هو (Marshak, 2001: 236).

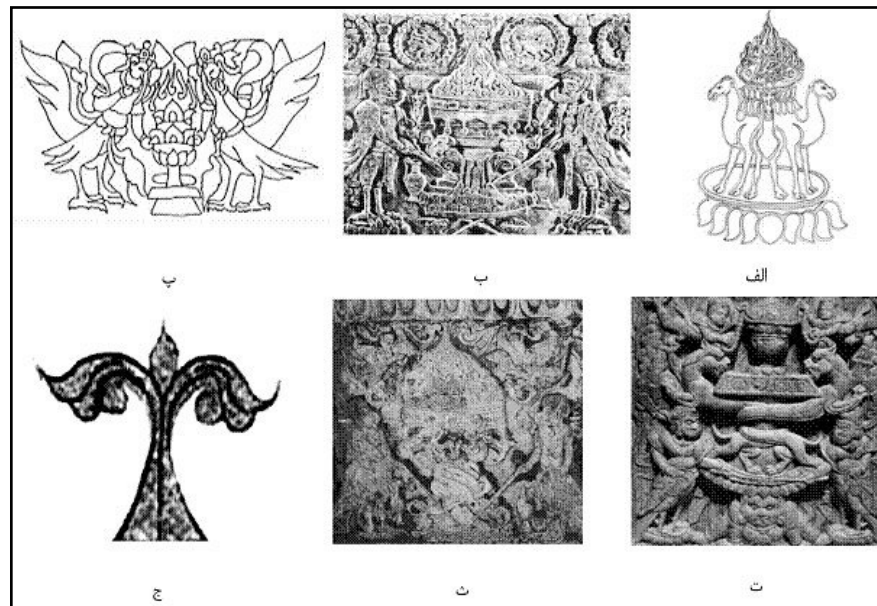
Fig. 3: a (1 & 2). Image of a fire altar on a relief kept at the Miho Museum (Marshak, 2001: 236).

شلی وایت و لئون لوی مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۴: پ)، (Riboud, 2007: 5)، پایه تخت خاکسپاری سنگی دوم در مجموعه شلی وایت و لئون لوی مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۴: ت)، (Riboud, 2007: 5)، پایه تخت خاکسپاری در مقبره آن‌بی در نزدیکی لوو یانگ مربوط به سده ششم میلادی (تصویر ۴: ث)، (Riboud, 2007: 6)، استودان گچی در گورستان توک-کالا در خوارزم مربوط به نیمه دوم سده هشتم میلادی (تصویر ۴: ج)، (Grenet, 2002: 91). این آتشدان‌ها دارای چهار بخش اصلی: (۱) پایه، (۲) ستون، (۳) سرستون و (۴) مجمر است. آتشدان پایه تخت خاکسپاری سنگی اول مجموعه شلی وایت و لئون لوی و آتشدان پایه تخت خاکسپاری مقبره آن‌بی، دارای مجمری نگین‌دار است که با زنگوله‌های آویزان تزئین شده است. انتهای پایه آتشدان مقبره یو هونگ به شکل زوزنقه است. بالای این آتشدان و در طرفین ساقه ستون، دو صفحه افقی روی هم قرار دارد. سرستون و مجمر آتشدان شبیه به یک گل است. مجمر آتشدان پایه تخت خاکسپاری اول مجموعه شلی وایت و لئون لوی، شبیه گلدان است و روی یک پایه پیچیده بر نیلوفر آبی قرار دارد که دو گربه‌سان به دور ستون آن درهم تنیده‌اند. کل ساختار این آتشدان توسط یک موجود افسانه‌ای که به صورت خمیده در زیر پایه قرار دارد، نگه‌داری می‌شود (Riboud, 2007: 5-6).

آتشدان مقبره آن‌جیا که بالای دروازه ورودی مقبره نقش شده است، بر پشت سه شتر که روی تختی ایستاده‌اند قرار دارد؛ چنین آتشدانی قبلاً دیده نشده است (Marshak, 2001: 245-246). آتش این محراب، توسط سه شتر که پشت به هم دارند و پاهای جلویی آن‌ها، تشکیل یک سه پایه و یک ستون را می‌دهد، نگه‌داری

► تصویر ۴: الف) مقبره آن جیا (An Jia)، نقش آتشدان بر پشت سه شتر (Müller, 2008: 133). ب) نقش آتشدان روی تخت خاکسپاری سنگی اول (Riboud, 2007: 6). پ) طرح نقش آتشدان روی مقبره یو هونگ (Yu Hong)، (Marshak, 2001: 253). ت) نقش آتشدان روی تخت خاکسپاری سنگی دوم (Riboud, 2007: 6). ث) پایه تخت خاکسپاری در مقبره آن بی در نزدیکی لوویانگ (Riboud, 2007: 8). ج) نقش آتشدان روی استودان گچی در منطقه خوارزم، گورستان توک-کالا (Grenet, 2002: 92).

Fig. 4: a. Image of a fire altar on the backs of three camels at The Tomb of An Jia (Müller, 2008: 133); b. Figure of a fire altar on the first stone funerary bed (Riboud, 2007: 6); c. Drawing of the image of a fire altar on Yu Hong's tomb (Marshak, 2001: 253); d. Drawing of the fire altar on the second stone funerary bed (Riboud, 2007: 6); e. The base of a funerary bed in the tomb of An Bei in the vicinity of Luoyang (Riboud, 2007: 8); f. Image of a fire altar on a plaster ossuary from the Tok-Kala cemetery, Khorezm Region (Grenet, 2002: 92).

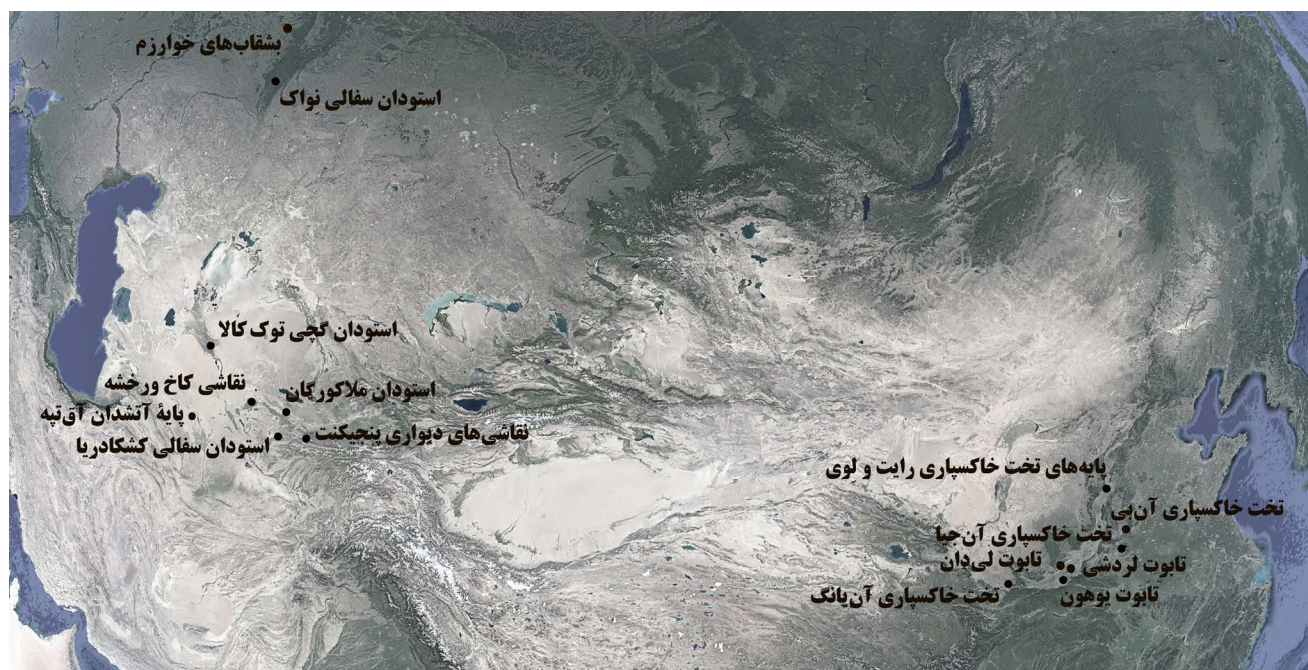

می‌شود (Riboud, 2007: 2). قسمت پایین استودان گچی توک-کالا، آتشی ملایم درون مجمر یک آتشدان را نشان می‌دهد (Grenet, 2002: 91). این آتشدان همانند یک گل است؛ پایه‌ای مخروطی شکل دارد که از پایین به بالا باریک می‌شود. مجمر آتشدان شبیه دو گلبرگ می‌باشد که روی پایه آتشدان و در طرفین آن به صورت قرینه قرار گرفته است.

بحث و تحلیل

آسیای میانه و خراسان بزرگ، زادگاه زردشت و مکان شکل‌گیری و رواج آئین زردشتی در دنیای باستان است؛ با این‌که راجع به زمان زیست زردشت و آغاز تفکر زردشتی اختلاف نظر وجود دارد (Boyce, 1975; Gnoli, 1980)، دست‌کم از آغاز عصر آهن (Joglekar, 1998: 115; Lecomte, 2005: 466) و دوره هخامنشی (Francfort, 2001: 221-235; Grenet, 2015: 143) شواهدی از حضور آئین زردشتی در آسیای میانه در دست است. یکی از مصادیق عینی آئین زردشتی، نیایش آتش است که درون آتشکده‌ها انجام می‌شود. با این‌که در اولین گونه‌های آتشکده‌های زردشتی، تشخیص مذهبی بودن فضا، مبتنی بر داغ‌های آتش و ظروف حاوی خاکستر است (Wagner, 2014)، در دوره تاریخی، آتشدان‌ها شکل منظمی به خود می‌گیرند و در اشکال مختلف نمود می‌یابند.

در نتیجه مطالعه آتشدان‌های آسیای میانه از سده پنجم تا سده هشتم میلادی چهار گونه متفاوت آتشدان شناسایی گردید (تصویر ۵). این آتشدان‌ها از منظر: شکل، موقعیت کشف، جنس، اجزاء تشکیل‌دهنده، تزئینات و ثابت و یا قابل حمل بودن، قابل بررسی و ارزیابی است. از منظر شکلی این آتشدان‌ها به چهار گروه: (۱) آتشدان‌های سایه‌بانی، (۲) آتشدان‌های ستونی، (۳) آتشدان‌های ساعت‌شنی و (۴) آتشدان‌های شماتیک تقسیم می‌شود (جدول ۱). برخی از این آتشدان‌ها از دل

▲ تصویر ۵: نقشه پراکندگی آتشدان‌های آسیای میانه از سده پنجم تا هشتم میلادی (اصلاح نقشه نگارندگان، Google Earth).

Fig. 5: Map of the distribution of Central Asian fire altars from the 5th to the 8th century A.D. (map modified by: Authors, Google Earth).

کاوش‌های باستان‌شناسی بیرون آمدند (Gaibov & Koshelenko, 2014: 124-127) و برخی دیگر روی ظروف (Škoda, 1985)، نقاشی‌های دیواری (Shishkin, 1971; Belenitski & Marshak, 1963)، استودان‌ها (Grenet, 1996) و تخت‌های خاکسپاری (Cheng, 2010: 81-119; Müller, 2008: 117-148) نقش شدند. با این‌که راجع به جنس آتشدان‌های نقش شده، نمی‌توان با اطمینان اظهار نظر کرد؛ به لطف کاوش‌های باستان‌شناسی، می‌توان با اطمینان، راجع به خشتی بودن آتشدان آق تپه اظهار نظر کرد (Gaibov & Koshelenko, 2014: 127).

از منظر اجزاء تشکیل دهنده، بین نوع آتشدان و اجزاء آن ارتباط مستقیمی وجود دارد. آتشدان‌های سایه‌بانی دارای یک پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش است؛ با این‌حال، در دو آتشدان نقش شده، روی دو ظرف نقره‌ای در خوارزم، این الگو اندکی تغییر کرده است. در یک نمونه، آتشدان شامل پایه، گوی و صفحه افقی است و در نمونه دیگر تنها پایه و مجمر دارد (Škoda, 1985: 84). در نمونه ستونی، آتشدان‌ها دارای یک پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش است (Goryacheva, 2017: 112; Shenkar, 2017: 200; Shishkin, 1963: 162). آتشدان‌ها از دو مخروط تشکیل می‌شود که از رأس به یک دیگر متصل می‌شوند. آتشدان‌های شماتیک از یک الگوی یکسان در اجزاء آتشدان برخوردار نیست. برخی از نمونه‌های این آتشدان‌ها، ساختار کلی آتشدان در ترکیب با عناصر حیوانی و گیاهی معنا می‌یابد. در نمونه مقبره آن جیا آتشدان از یک پایه مدور گلبرگ‌مانند با ستونی به شکل سه شتر به هم چسبیده، تشکیل شده است و مجمر آتشدان روی کوهان آن‌ها قرار گرفته است (Marshak, 2001: 245-246). در استودان گچی گورستان توک-کالا، آتشدان به شکل یک گیاه، احتمالاً گل تصویر شده است. این

آتشدان دارای یک پایه مخروطی است که به یک مجمر گلبرگ مانند منتهی می‌شود (Grenet, 2002: 91). از لحاظ شکلی، دیگر نمونه‌های آتشدان‌های شماتیک، شبیه به آتشدان‌های ستونی هستند. آنچه این آتشدان‌ها را از نمونه‌های ستونی متمایز می‌کند، وجود عناصر اسطوره‌ای، حیوانی و گیاهی است که با اجزاء آتشدان ترکیب شده و یک کل واحد را تشکیل می‌دهد (Müller, 2008: 133; Marshak, 2001: 253; Riboud, 2007: 6).

از منظر قابل حمل و یا ثابت بودن، برخی از آتشدان‌ها مانند نمونه آق‌تپه (Gaibov & Koshelenko, 2014: 128) از کاوش‌های باستان‌شناسی کشف شدند و لذا ثابت هستند. در مقابل برخی از آتشدان‌های آسیای میانه، مانند نقش آتشدان روی یکی از ظروف نقره‌ای خوارزم (Škoda, 1985: 84)، نقاشی شماره هفت در اتاق شماره یک پنجیکنت (Belenitski & Marshak, 1971: 30). و تخت خاکسپاری آن‌یانگ (Müller, 2008: 133) قابل حمل هستند. درمورد دیگر آتشدان‌ها نمی‌توان با اطمینان اظهار نظر نمود.

آتشدان‌های مورد مطالعه از منظر تزئینات قابل مطالعه و بررسی است؛ به نظر می‌رسد بین نوع نقوش و آتشدان‌ها ارتباط نسبی وجود دارد. به جز در یکی از آتشدان‌های روی ظرف نقره‌ای خوارزم (Škoda, 1985: 84)، در دیگر آتشدان‌ها مجمر آتشدان دارای زنگوله‌های تزئینی است که از مجمر آویزان است. روی بدنه و پایه برخی از این آتشدان‌های سایه‌بانی، مانند نمونه‌های پنجیکنت (Belenitski, 1971: 30; Kštrov, 1954: pl. VII & Marshak, 1971: 30)، و رخشه (Škoda, 1985: 85)، تابوت لی‌دان (Riboud, 2007: 17) و استودان کشکادریا (Grenet, 1996: 385) طرح‌های تزئینی به صورت هندسی ترسیم شده است. برخی از آتشدان‌های ستونی فاقد تزئین است و برخی دیگر دارای تزئینات هندسی است. روی ستون آتشدان تابوت لرد شی، خطوط موازی عمودی نقش بسته است (Riboud, 2007: 4). این خطوط در نمونه تخت خاکسپاری آن‌یانگ به صورت افقی تصویر شده است؛ به علاوه روی پایه، سرستون و مجمر این آتشدان، نقوش گلبرگ مانند دیده می‌شود (Müller, 2008: 133). در دو نمونه از سکه‌های بخارا، آتشدان دارای روبان و نقوش مروارید مانند روی پایه و سرستون می‌باشد (تصاویر ۲: ج و ۲: چ)، (Naymark, 1995: 38). در مرکز ستون این دو آتشدان، مانند سومین آتشدان بخارا (تصویر ۲: ح)، (Ibid: 38). نقوش هندسی نمادین تصویر شده است. آتشدان‌های ساعت‌شنی برخلاف نمونه‌های شماتیک فاقد تزئین هستند. به جز نمونه استودان گچی توک - کالا، دیگر آتشدان‌های شماتیک دارای تزئین می‌باشد. در نمونه‌های مقبره آن‌جیا (Müller, 2008: 133) و مقبره یو هونگ (Marshak, 2001: 253)، قسمت زیرین مجمر آتشدان گلبرگ مانند است. در اولین نمونه پایه تخت خاکسپاری مجموعه شلیبی وایت و لئون لوی و تخت خاکسپاری مقبره آن‌بی مجمر آتشدان دارای زنگوله‌های آویزان است. در نمونه اول پایه تخت خاکسپاری مجموعه شلیبی وایت و لئون لوی مجمر دارای تزئینات هندسی است. به علاوه، دو گل نیلوفر آبی، روی پایه این آتشدان قرار دارد. در دومین نمونه پایه تخت خاکسپاری مجموعه شلیبی وایت

جدول ۱: جدول مقایسه‌ای آتشدان‌ها و نقش آتشدان‌ها روی آثار کشف شده در آسیای میانه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Tab. 1: Comparative table of fire altars and fire altar imagery on artifacts discovered in Central Asia (Authors, 2023).

ت.ج	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
آتشدان	نقش آتشدان							
نوع آتشدان	نقش آتشدان یا موقعیت آتشدان	دوره	جنس	نوع پایه	اجزاء	تزئینات	قابل حمل یا ثابت	منبع
۱	نقاشی شماره VII در اتاق شماره ۱	سده پنجم تا ششم میلادی	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	پایه، صفحه و مجمر دارای نقوش می‌باشد	قابل حمل	Belenitski & Marshak, 1971: 30
۲	پنچیکنت، نقاشی معبد شماره I در اتاق شماره ۱۰	سده هفتم تا اوایل سده هشتم	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	پایه با خطوط مورب تزئین شده، دو حلقه در طرفین مجمر آویزان است	نامشخص	Kstrov, 1954: pl, VII
۳	پنچیکنت، نقاشی شماره III، اتاق شماره ۷	سده هفتم تا اوایل سده هشتم	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	دارای نقوشی روی پایه، زنگوله‌هایی که با زنجیر به لبه صفحه متصل است	نامشخص	Kstrov, 1954: pl, XXVI
۴	پنچیکنت، نقاشی دیواری، بخش XXV، اتاق ۲۸	سده هفتم تا اوایل سده هشتم	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	زنگوله‌هایی که با زنجیر به لبه صفحه متصل است	نامشخص	Marshak, 1990: 303
۵	کاخ بخاراخدای، ورخشه، نقاشی دیواری تالار شرقی	سده هفتم تا هشتم میلادی	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	دارای نقوشی روی پایه و گوی، زنگوله‌هایی که با زنجیر به لبه صفحه متصل است	نامشخص	Škoda, 1985: 85
۶	تابوت سنگی کوچک لی - دان	سال ۵۶۴ میلادی	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	دارای نقوشی روی پایه، صفحه و مجمر، زنگوله‌هایی که با زنجیر به لبه صفحه متصل است	نامشخص	Riboud, 2007: 17
۷	شهرسبز، کشکادریا استودان سفالی	سده ششم تا هفتم میلادی	نامشخص	بیضی شکل	پایه، گوی، صفحه افقی و مجمر آتش	صفحه با خطوطی تزئین شده، زنگوله‌هایی که با زنجیر به لبه صفحه متصل است	نامشخص	Grenet, 1996: 385
۸	خوارزم، آتشدان روی ظرف نقره‌ای (۱)	اواخر سده ششم	نامشخص	مخروطی	پایه، گوی، صفحه افقی	چند دایره روی لبه صفحه نقش بسته است	نامشخص	Škoda, 1985: 84

۹	خوارزم، آتشدان روی ظرف نقره‌ای (۲)	اول‌آخر سده ششم	نامشخص	مخروطی	پایه، مجمر	-	قابل حمل	Škoda, 1985: 84
۱۰		پایه آتشدان آق تپه تا اوایل سده هفتم	خشت خام با ملات گل	مخروطی	پایه	-	ثابت	Gaibov & Koshelenko, 2014: 128
۱۱		سمیره‌چی، استودان سفالی نواک	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	-	نامشخص	Goryacheva, 2017: 112
۱۲	شمال، آتشدان‌های تابوت لرد شی ملاک‌وگان	سمرقند، استودان سفالی سده هفتم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	دو رویان که از پایین‌ترین صفحه در امتداد پایه به بالا می‌رود	نامشخص	Shenkar, 2017: 200
۱۳		سده ششم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	روی ستون خطوط عمودی نقش بسته است	نامشخص	Riboud, 2007: 4
۱۴		سده هفتم تا هشتم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	فاقد تزیین	نامشخص	Shishkin, 1963: 161
۱۵	تخت خاکسپاری آن‌یانگ	سده ششم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	دارای نقوش بیضی شکل در محل اتصال پایه و ستون، سرستون و مجمر دارد. خطوط افقی روی پایه	قابل حمل	Müller, 2008: 133
۱۶		اول‌ایل سده پنجم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	دایره‌هایی درون صفحه بالا و پایینی، روی ستون آتشدان نقش شده است. دارای دو رویان و دو ستون	نامشخص	Naymark, 1995: 42
۱۷		اول‌ایل سده پنجم میلادی	نامشخص	ستونی	پایه، ستون، سرستون و مجمر آتش	روی صفحه پایین و بالایی آتشدان دایره‌هایی نقش بسته است. دوریان در طرفین ستون و نماد یک گل روی ستون دارد	نامشخص	Naymark, 1995: 42

و لئون لوی، سرستون دارای نقوش هندسی و مجمر دارای نقوش گلبرگ مانند است (Riboud, 2007: 6-8).

نتیجه‌گیری

نیایش آتش یکی از کهن‌ترین سنت‌های مذهبی در دنیای باستان است. این سنت که ریشه در جهان پیش‌ازتاریخ دارد، بعدتر وارد آئین زردشتی گردید و به یکی از اجزاء لاینفک این دین تبدیل شد. با این‌که راجع به زمان ظهور زردشت و اولین نسل آتشکده‌ها و آتشدان‌ها اطلاعات دقیقی در دست نیست، ولی از دوره تاریخی بدین‌سو، با رواج آئین زردشتی، آتشکده‌ها و آتشدان‌ها قالب‌مند گردید و شکل منظمی به خود گرفت. بررسی آتشدان‌های سده پنجم تا هشتم میلادی آسیای میانه نشان می‌دهد از لحاظ شکلی این آتشدان‌ها به چهار گروه کلی سایه‌بانی، ستونی، ساعت‌شنی و شماتیک تقسیم می‌شود. این تفکیک شکلی براساس اجزاء تشکیل‌دهنده آتشدان است؛ لذا پایه، ستون، سرستون، گوی، صفحه افقی و مجمر را می‌توان از مهم‌ترین اجزاء آتشدان‌های آسیای میانه تلقی کرد. از لحاظ تاریخی، این آتشدان‌ها هم‌زمان با یک‌دیگر مورد استفاده قرار گرفتند؛ این مورد نشان‌دهنده تنوع شکلی آتشدان‌های آسیای میانه در برهه زمانی این پژوهش است. از منظر جنس، تنها می‌توان با اطمینان راجع به خشتی بودن آتشدان آق‌تپه اظهار نظر کرد؛ شاید با نگاهی محتاطانه، بتوان تصور کرد برخی از آتشدان‌های آسیای میانه، به‌ویژه نمونه‌های قابل حمل، سفالی و یا فلزی بوده باشند. در این بافتار شایان ذکر است، برخی از آتشدان‌های آسیای میانه، همانند نمونه آق‌تپه ثابت هستند و برخی دیگر مانند نقش آتشدان روی یکی از ظروف نقره‌ای خوارزم، نقاشی شماره هفت در اتاق شماره یک پنجیکنت و تخت خاکسپاری آن‌یانگ قابل حمل هستند. حمل آتش در آتشدان‌های قابل حمل، مؤید آتشکده‌های سیار و وجه مهمی از آئین زردشتی در آسیای میانه است. با این‌که آتشدان، عنصر کاربردی آتشکده زردشتی است، ایجاد انواع تزئینات در بدنه آتشدان‌ها، بر وجه زیبایی‌شناختی این عنصر کاربردی صحه می‌گذارد. این تزئینات که شامل انواع نقوش هندسی، گیاهی و نمادین هستند، در پایه، ستون، سرستون و مجمر آتشدان‌ها نقش شده و فضایی روحانی، توأم با سرزندگی به نیایشگاه و نیایشگر منتقل می‌کند. درمجموع، بررسی آتشدان‌های آسیای میانه نشان می‌دهد، این آتشدان‌ها از تنوع شکلی گوناگونی برخوردار بودند و به‌صورت هم‌زمان در یک برهه زمانی دست‌کم ۴۰۰ ساله در جغرافیای آسیای میانه مورد استفاده قرار می‌گرفتند. آتشدان‌هایی که به‌رغم تفاوت در جنس، اجزاء تشکیل‌دهنده، ثابت و یا قابل حمل بودن و تزئینات، بر حضور پررنگ آئین زردشتی و نحوه شکلی عناصر مذهبی آن در جغرافیای آسیای میانه گواهی می‌دهد. موردی که قرار دادن آن در یک بافتار کلان‌تر جغرافیایی، به گستردگی ایران و آسیای میانه، می‌تواند نشان‌دهنده کم و کیف تبدلات فرهنگی این دو حوزه جغرافیایی در دوره تاریخی باشد. از یک‌سو وجود دو گونه آتشدان‌های ساعت‌شنی و ستونی در دوره ساسانی نشان‌دهنده گسترش حوزه پراکندگی این نوع آتشدان‌ها از ایران تا آسیای

میانه است؛ از سویی دیگر، نبود دو گونه آتشدان‌های سایه‌بانی و شماتیک بر وجه منطقه‌ای این نوع از آتشدان‌ها در آسیای میانه گواهی می‌دهد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به یک میزان در فرآیند نگارش مقاله مشارکت داشته و اعتبار یافته‌ها را تضمین کرده‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- Askarov, A. A., (1982). "Raskopki Pshaktepa na jube Uzbekistana". *Istorija Material'noj Kul'tury Uzbekistana*, 17: 30-41.
- Belenitski, A. M. & Marshak B. I., (1971). "L'art de Piandjikent à la lumière des dernières fouilles (1958-1968)". *Arts Asiatiques*, 23: 3-39. <https://doi.org/10.3406/arasi.1971.1026>
- Bendezu-Sarmiento, J. & Lhuillier, J., (2015). "Sinesepulchrocultural complex of Transoxiana (between 1500 and the middle of the 1st millenium BC) Funerary practices of the Iron Age in Southern Central Asia: recent work, old data, and new hypotheses". *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 45 (2013): 283–317.
- Bogomolov, G. I. & Berdimurodov, A. E., (2017). "Uzbekistan. Rukovoditel' proyekta; Pak. P: Religii Sredney Azii i Azerbaydzhana. Tom II. Zoroastrizm i Berovaniya Mazdaistskogo Kruga". Samarkand: *MITSAL*, (308), 167-280.
- Boyce, M., (1975). *A History of Zoroastrianism*. Vol. 1, The Early Period. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294004>
- Cheng, B., (2010). "The Space Between Locating "Culture" in Artistic Exchange". Edited by: Canepa. M. P: *Theorizing Cross-Cultural Interaction. Among the Ancient and Early Medieval Mediterranean, Near East and Asia*. volume 38, United States of America. Smithsonian Institution, Washington, D.C: 81-119.

- Filanovich. M. I., (1978). "Bashneobraznyye kul'tovyye kuril'nitsy iz Merva". Trudy YUTAKE. T. XVI. Materialy po arkheologii Merva, Ashkhabad: *Ylym*, 31-43

- Francfort, H. P., (2001). "The cultures with painted ceramics of south Central Asia and their relations with the northeastern steppe zone (late 2nd-early 1st millennium BC)". In: R. Eichmann & H. Parzinger (Hrsg.), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin 23. bis 26. November 1999. Bonn: 221-235.

- Gaibov, V. A. & Koshelenko, I. G. A., (2014). "Khramy ognya Ha Territorii Yuzhnogo Turkmenistana". izd; Belyayev. L.A., *Russkaya arkheologiya*, (1): 124-132.

- Gnoli, G., (1980). *Zoroaster's time and homeland: a study on the origins of Mazdeism and related problems*. Naples: Istituto University oriental.

- Goryacheva, V. D., (2017). "Kyrgyzstan". *Rukovoditel' proyekta: Pak. P., Religii Sredney Azii i Azerbaydzhana*. Tom II. Zoroastrizm i Berovaniya Mazdaistskogo Kruga. Samarkand: MITSAL, (308): 76-134.

- Grenet, F. & Azarnouche, S., (2007), "Where are the Sogdian Magi?". *cnrs / practical school of advanced studies*, paris; research assistant, college of france: 159-179.

- Grenet, F., (2007). "Religious diversity among sogdian merchants in sixth-century china: Zoroastrianism, buddism, Manichaeism, and Hinduism". *Comparative Studies of Asia, Africa and Middle East*, Vol. 27. No. 2. By Dake University Press. <https://doi.org/10.1215/1089201x-2007-017>

- Grenet, F., (2015). "Zoroastrianism in Central Asia". In: M. Stausberg & Y. S.-D. Vevaina (Ed.), *The Wiley Blackwell companion to Zoroastrianism*. Malden, MA: Wiley Blackwell: 129-146. <https://doi.org/10.1002/9781118785539.ch8>

- Grenet. F., (1996). "Crise Et Sortie De Crise En Bactriane-Sogdiane Aux IV-V". *Siècles: De L'heritage Antique À l'adoption De Modele Sassanides*. Roma Accademia Nazionale Dei Lincei 127.

- Grenet. F., (2002). *Zoroastrian Themes on Early Medieval Sogdian Ossuaries*. Published in the United States of America in by Grantha Corporation.

- Hertel, J., (1924). *Die Zeit Zoroasters*. Leipzig.

- Herzfeld, E., (1938). "The Traditional date of Zoroaster". In: *Oriental*

studies in honour of C. E. P. Pavry, Edited by Cursetji Erachji Parvy, London: Oxford University Press: 132-136.

- Joglekar, P. P., (1998). "A preliminary report on the faunal remains at Takhirbaj 1, Turkmenistan". In: A. Gubaev, G. A. Koshelenko, M. Tosi (Ed.), *The Archaeological Map of the Murghab delta. Preliminary reports 1990-95, Reports and Memoirs Series Minor Volume III*. Rome, IsIAO: 115-118.

- Kaim, B., (2004). Ancient Fire Temples In The Light Of The Discovery At Mele Hairam". *Iranica Antiqua*, 39: 323-337. <https://doi.org/10.2143/IA.39.0.503900>

- Kstrov, P. I., (1954). *Zhivopis' drevnego Pendzhikenta*. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR Moskva.

- Lecomte, O., (2005). "The Iron Age of Northern Hyrcania". *Iranica Antiqua*, XL: 461-478. <https://doi.org/10.2143/IA.40.0.583222>

- Lerner, J. A., 2005, "Aspects Of Assimilation: The Funerary Practices And Furnishings Of Central Asians In China", *Sino-Platonic Papers*, 168: 1-69.

- Marshak, B., (1990). "Les fouilles de Pendjikent". In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 134 (1): 286-313. <https://doi.org/10.3406/crai.1990.14842>

- Marshak, B., (2001). "La thématique sogdienne dans l'art de la Chine de la seconde moitié du VIe siècle". In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 145 (1): 227-264. <https://doi.org/10.3406/crai.2001.16256>

- Müller, Sh., (2008). "Sogdier in China um 600 n". *Chr. Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens*, Hamburg, (183-184): 117-148.

- Naymark. A. I., (1995). "O nachale mednoy chekanki v Bukharskom Sogde [On the Beginning of Copper Coinage in Bukharan Soghd]". izd; Rtveladze. E.V., *Numizmatika Tsentral'noy Azii I*. Tashkent: 29-50.

- Riboud. P., (2007). "Bird Priests in Central Asian Tombs of 6th-Century China and Their Significance in the Funerary Realm". *Asia Institute*, Paris: 21: 1-23.

- Sarianidi, V. I., (1989). *Hram i nekropol' Tilljatepe*. Moscow: Nauka.

- Settegast, M., (2005). *When Zarathustra Spoke: The Reformation of Neolithic Culture And Religion*. Costa Mesa: Mazda Pub.

- Shenkar, M., (2017). "The Religion And The Pantheon Of The Sogdians

(5TH–8TH Centuries CE) In Light of Their Sociopolitical Structures”. *Journal Asiatique*. 305 (2): 191-209.

- Shishkin, V. A., (1963). *Varakhsha*. Akademiya nauk Uzbekskoy SSR Institutsional'naya istoriya arkheologii, Moskva.

- Škoda, V. G., (1985). “Ob odnoy gruppe sredneaziatskikh altarey ognya V-VIII vekov”. Nauchnyy redaktor: V. G. Lukonin: Khudozhestvennyye pamyatniki i problemy kul'tury Vostoka. L: *Iskusstvo*: 82-89.

- Smirnov, YA. I., (1909). *Vostochnoye srebro. Atlas drevney serebryanoy i zolotoy posudy vostochnogo proiskhozhdeniya, naydennoy preimushchestvenno v predelakh Rossiyskoy imperii*. Arkheologicheskoy Komissii ko dnyu 50-letiya yeyo deyatelnosti. S. Peterburg.

- Wagner, M., (2014). “Yaz II Period on Topaz Gala Depe, Southern Turkmenistan”. In: *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Vol. 2, Edited by: Piotr Bielinski, Michal Gawlikowski, Rafal Kolinski, Dorota Lawecka, Arkadiusz Soltysiak, Zuzanna Wygnanska, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 519-528.